

# Over de afwezige kruisweg

*verschenen in: De Oud-Katholiek, jrg. 114,  
nr. 2717, april 1998, p. 41-43;  
nr. 2718, mei 1998, p. 53-54.*

Onze kerken worden in verschillende plaatsen niet alleen door trouwe kerkgangers bezocht, maar ook door mensen die 'zomaar' eens komen kijken (en meer dan eens blijven komen!) of die bij een openstelling of op de Monumentendag het interieur van een oud-katholieke kerk te zien krijgen. Vooral uit de mond van mensen met een rooms-katholieke achtergrond klinken dan nog wel eens vragen over het verschil tussen oud- en 'gewoon'-katholiek, want zo noemen ze dat dan, en over de afwezigheid van twee, vooral voor wat oudere rooms-katholieken vertrouwde dingen: de biechtstoelen – ook al dienen die in veel rooms-katholieke kerken tegenwoordig ook alleen nog als bergplaats voor de geluidsinstallatie – en de veertien kruiswegstaties. 'Waarom zijn die bij jullie afgeschaff', vroeg mij nog niet zo lang geleden een mevrouw, die vertelde dat ze haar hele leven, naar mijn schatting zo'n jaar of vijftien, al in Krommenie gewoond had en nog nooit de oud-katholieke kerk van binnen had gezien. 'We hebben ze niet afgeschaff', was mijn antwoord, 'maar ze zijn er nooit geweest'. En dat hangt weer samen met het tijdstip in de geschiedenis waarop in ons land de katholieken in twee partijen uit elkaar gingen.

Dit is soms al moeilijk uit te leggen aan mensen met een niet meer dan gemiddelde kennis van de vaderlandse geschiedenis en de ontwikkeling van de kruiswegdevotie is bovendien een verhaal op zich. We moeten om te beginnen veel verder terug in de kerkgeschiedenis dan 1723, het jaar waarin Comelis Steenoven tot aartsbisschop van Utrecht werd gekozen en de wegen zich scheidden.

## De liturgie van Jeruzalem

In de jaren 381 tot en met 384 maakte een zekere Egeria, een waarschijnlijk voorname, maar in ieder geval ondernemende vrouw uit het noorden van Spanje of het zuiden van het tegenwoordige Frankrijk een reis via Constantinopel naar het Heilige Land, waar ze geruime tijd in Jeruzalem heeft verbleven. Ze heeft een reisverslag nagelaten, waaruit we veel te weten kunnen komen over de wijze waarop niet alleen in deze stad aan het einde van de vierde eeuw de liturgie gevierd werd, maar ook over de manier waarop het in het westen toging, want Egeria signaleert duidelijke overeenkomsten en verschillen.

In de eerste helft van de vierde eeuw werden op bevel van keizer Constantijn de Grote op de plaatsen waar de grote heilsfeiten van Christus' dood en verrijzenis waren geschied kerken opgericht, die door hun omvang en inrichting het belang van Jeruzalem als het geestelijke centrum van het keizerrijk zichtbaar konden maken. Deze kerken boden de mogelijkheid om in de liturgie het hele heilsgebeuren aanschouwelijk te maken. Cyrillus, die in de tijd dat Egeria Jeruzalem bezocht bisschop van deze stad was, beseftte de functie en het belang van een indrukwekkende liturgie, met daarin het gaan van de ene plaats naar de andere om Christus letterlijk op de voet te volgen op zijn gang door lijden en sterven naar leven. Zoiets had Egeria thuis nooit meegemaakt, zodat zij er in haar reisverslag enthousiast over kon vertellen.

Al vroeg werden de plaatsen waar de passie van de Heer zich heeft afgespeeld door stenen met inscripties gemarkeerd, die later door kleine kapellen werden vervangen. In de zondagsliturgie werd de gang van kerk naar kerk steeds plechtiger gemaakt en deze liturgie van Jeruzalem werd op haar beurt steeds meer het model voor de eredienst in andere plaatsen. De stad Jeruzalem werd met haar enorme rijkdom aan betekenis voor de Joodse en christelijke traditie als het ware over de gehele christelijke wereld geëxporteerd.

De patronen van de liturgie van Jeruzalem werden elders gekopieerd en ook bij de bouw van kerken liet men zich gaarne door de constructie van die in Jeruzalem inspireren. Men stelde zich voor dat men zich in een kerk, waar ook ter wereld, in de Eeuwige Stad bevond. Door de verering van relikwieën, die in de kerken een steeds voornamer plaats gingen innemen, werd dit nog verder versterkt en wat door pelgrims uit Jeruzalem was meegenomen kreeg veelal grote aandacht.

De kruistochten hebben, hoezeer ze ook als een zwarte bladzijde in de kerkgeschiedenis beschouwd moeten worden, in belangrijke mate bijgedragen aan de devotie jegens de kruisweg van Christus. Wanneer een priester of een kloosterling op bedevaart naar het Heilige Land was geweest of aan een kruistocht had deelgenomen, dan liet hij meermalen in of bij zijn eigen kerk of klooster bidkapellen inrichten waarin de overweging van de verschillende episoden van de kruisweg centraal kon staan. Zo ontstond in de late Middeleeuwen de gewoonte om de kruisweg, uitgewerkt en afgebeeld in een aantal zogenaamde staties, in kerken aan te brengen, zodat men zich kon voorstellen dat men in de Goede Week met de Heer door de straten van Jeruzalem ging. Bovendien bracht men de oriëntatie van een kerk, d.w.z. het naar het oosten gericht zijn van de altaaruimte, in verband met de richting naar Jeruzalem.

### **De kerk: een nieuw Jeruzalem?**

Dit alles had natuurlijk een achtergrond: het was niet zomaar een vroom spel. De overweging dat in de kerk als gemeenschap van gelovigen, maar eigenlijk nog meer in de kerk als organisatie het nieuwe, hemelse Jeruzalem een concrete gestalte krijgt, vond in de kerkbouw met alle daaraan verbonden symboliek – en soms ook een flinke portie ‘inlegkunde’ – haar zichtbare vormgeving. De gedachte dat de kerk een soort aardse kolonie is van het hemelse Jeruzalem, dat in de kerk de hemel op aarde is neergedaald en de aarde in de hemel is opgenomen en dat men in de kerk door de werking van de sacramenten een burgerschap verwerft van de stad in de hemel hangt ten nauwste samen met het denken over de verhouding tussen de kerk en de staat. Daarover kan men op veel verschillende manieren denken, meer of minder genuanceerd.

Een heel duidelijke theorie hierover had paus Gregorius VII (1073-1085), die eenvoudig vond dat de vorst aan de paus als het zichtbare hoofd der kerk, de hemelse en volmaakte maatschappij, ondergeschikt was. In 27 richtlijnen geeft het door Gregorius al vrij kort na zijn aantreden uitgevaardigde *Dictatus Papae* te kennen, dat de paus niet alleen de absolute macht over de kerk heeft, maar ook over de leken, koningen en keizers inclusief. Hiermee kwam hij in conflict met de Duitse koning Hendrik IV, die zich beriep op de zogenaamde leer van de twee zwaarden, waarin op de (wel heel bijzonder smalle) basis van Lucas 22, 38 de koninklijke macht beschouwd wordt als van God gegeven en niet van een mens afhankelijk, zelfs niet van de paus. Tijdens de synode van Worms in 1076 liet hij de paus door de Duitse bisschoppen afzetten. Gregorius excommuniceerde op zijn beurt koning Hendrik en doordat dezelfde bisschoppen die hem eerst steunden nu pijlsnel eieren voor hun geld kozen, kwam de koning in een volstrekt isolement terecht. Hij kon niets anders meer doen dan letterlijk de gang naar Canossa maken, het boetekleed

aantrekken en de paus om vergeving smeken. Deze liet de deemoedige koning nog een maand wachten en hief vervolgens de excommunicatie op.

Gregorius met zijn visie van een directe macht van de kerk over de staat is weliswaar tamelijk extreem, maar ook wanneer er sprake is van een indirecte macht, zoals veel middeleeuwse theologen en canonisten de verhouding tussen kerk en staat benaderen, ziet de kerk zich nog altijd als tenminste een afspiegeling van de volmaakte samenleving, de *societas perfecta*, in de vorm van het nieuwe Jeruzalem. Deze opvatting, waarvan de kern al vroeg in de geschiedenis van het christendom is aan te wijzen, komt in de middeleeuwen tot volle ontwikkeling. Een voorbeeld hiervan is de hymne *Urbs beata Jerusalem* (waarvan een vertaling in het Gezangboek voorkomt als nummer 373), die in de achtste eeuw al bekend was. Een gotische kathedraal, met pijlers en pinakels die tot in de hemel lijken te rijzen, beelden, schilderijen en glazen, is hiervan de verbeelding bij uitstek.

### **De stad en het lijden**

Dat de kruisweg in dezelfde tijd en in dezelfde denkwereld tot ontwikkeling komt, is dan ook niet zo vreemd. Men was om verschillende redenen gefascineerd door Jeruzalem, zoals we hebben gezien. Daarbij komt een tweede element, waarnaar de christenen in het Westen hun belangstelling lieten uitgaan en dat vanaf de tiende eeuw vrij veel invloed op de gestalte van de liturgie gaat uitoefenen: het lijden van Christus.

Niet alleen de passie in het algemeen, maar ook het vergoten bloed en het geschonden aangezicht van de Heer werden vereerd, alsook de lijdenswerktuigen: de doornenkroon, de lans, de nagels, de lijkwade en niet te vergeten ontelbare relieken van het heilige Kruis. In de late Middeleeuwen zien we dan ook pelgrims in Jeruzalem onder leiding van waarschijnlijk Franciscanen rondgaan langs plaatsen die herinneringen bewaren aan het lijdensverhaal. Deze omgang, de *circulus*, zou volgens een vrome, maar niet bijster betrouwbare traditie na Jezus' verrijzenis dagelijks ook door Maria zijn gemaakt. De tocht ging van de zaal van het laatste avondmaal, het huis van Annas en Kajafas, Golgota en het heilig Graf, het pretorium, de hof van Getsemane, de Olijfberg, de beek Kedron en de berg Sion. Tussen het heilige Graf en het pretorium, het gerechtsgebouw van Pilatus, bevonden zich veertien plaatsen waarop een specifiek onderdeel van het lijden van Christus in herinnering werd gebracht. Deze staties waren niet geheel identiek met de thans bekende en in de verschillende landen waarin men dit voorbeeld nader uitwerkte, liep het aantal staties en hun precieze aanduiding nogal uiteen: er is onder andere een kruisweg met 43 staties bekend.

De uiteindelijke vastlegging van het veertiental staties begint bij het werk van een zekere Bethlem, een priester die rond 1518 een boekje wijdde aan de kruiswegdevotie. Ook de beschrijving die een andere Nederlandse priester geeft van Jeruzalem in de dagen van Jezus' leven op aarde heeft een belangrijke rol gespeeld. Deze Christiaan van Adrichem, heel toepasselijk ook wel aangeduid met Cruys, was rector van het Barbaraklooster in Delft en hij publiceerde zijn werk in 1584 te Keulen, kort voor zijn overlijden. Na zijn dood werd nog een dergelijk boek van zijn hand uitgegeven, dat een veelzeggende titel draagt: *Theatrum Terrae sanctae et Biblicarum historiarum*, een schouwtoneel van het Heilige Land en de bijbelse geschiedenis. Beide werken hadden grote invloed: zij werden vertaald en tot in de negentiende eeuw herdrukt. Aan de twaalf staties die Cruys beschrijft voegt een Spaanse Franciscan, Antonio Daza, in zijn *Exercicios espirituales*, geestelijke oefeningen van 1625, er twee toe, die eigenlijk niet meer op het lijden van Christus betrekking hebben: de kruisafneming en de graflegging.

Deze reeks krijgt algemene verbreiding door toedoen van een andere Minderbroeder, Leonardo de Porto Maurizio, die leefde van 1676 tot 1751, dus precies in de tijd dat de Cleresie in de Nederlanden een zelfstandig bestaan ging leiden. Deze uiterst barokke figuur, in 1867 door Rome heilig verklaard, predikte op volkse wijze in het noorden van Italië en vond in de kruisweg een middel bij uitstek om de devotie tot het lijden van Christus op aanschouwelijke, theatrale wijze onder de mensen te brengen. Hij richtte dan ook maar liefst 576 kruiswegen op. Leonardo was typisch een kind van zijn tijd: gericht op de uiterlijkheid van volksdevoties, rozenkransen, broederschappen, processies, uitbundige sacraments- en Mariaverering (al een eeuw vóór het Romeinse dogma van 1854 predikte hij de onbevleete ontvangenis!) en dit alles was nu precies wat de priesters van de Cleresie niet waren. Bovendien drong het formele voorschrift van de Romeinse congregatie voor de aflaten te laat door om ook de oud-katholieken van het eerste uur te hebben kunnen overtuigen. In 1731 en 1742, toen de keuze van Steenoven al vérstrekkende gevolgen had gehad, werd het bidden van de kruisweg vanuit Rome als normaal en legaal voorgeschreven en van aflaten voorzien, die ook op de arme zielen in het vagevuur konden worden toegepast.

Hier zien we dus de formele oorzaak van de afwezigheid van kruiswegstaties in oud-katholieke kerken in ons land. Ze zijn nooit afgeschaft, want ze zijn er nooit geweest. Maar de echte grond van de afwezigheid ligt dieper. We stelden al vast, dat deze devotie gemakkelijk inpasbaar was in een grote kerk, waarin men kon rondlopen en waarin van alles en nog wat, vroom en minder vroom, onafhankelijk van elkaar kon gebeuren. Daarbij kon de kruisweg, die uitdrukking gaf aan de aandacht voor de Eeuwige Stad en aan die voor het lijden van de Heer, bijdragen aan het denkbeeld dat de kerk Jeruzalem is, een volmaakte samenleving naast of boven de onvolkomen wereldse maatschappij.

In zijn inaugurele rede ging professor Jan Hallebeek onlangs op aan aantal aspecten van dit denken in. De gerichtheid op het uiterlijke van de reguliere geestelijken aan het eind van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw, in tegenstelling tot de 'jansenistische' wereldgeestelijken, die een innerlijk en bijbels geïnspireerd geestelijk leven op hun gelovigen trachtten over te dragen, wordt ook in de rede over de 'Wondere afscheidspreekens van Pater Daneels' in Oudewater in het jaar 1705 behandeld. Maar Hallebeek constateert bovendien, iets, dat met de afwezige kruisweg in verband blijkt te staan:

*"... Voor de Cleresie was de katholieke kerk geen societas perfecta, gelijkwaardig aan de staat en onafhankelijk van de staat. De Cleresie zag ook de geestelijken in de eerste plaats als staatsburgers die de bescherming van de wereldlijke overheid konden inroepen, indien nodig zelfs tegen de paus ..."*  
(p.24)

De Cleresie dacht in het algemeen dus anders over de vroomheid, over de liturgie, over de kerk en over zichzelf dan de paters. Bovendien waren de schuilkerken niet groot genoeg om biddend en mediterend rond te trekken van statie naar statie, wat in principe een voorwaarde was voor het verdienen van de aflaat. Als het echt niet anders kon, dan was het voor de gelovigen ook voldoende om twintig Onzevaders, evenveel Weesgegrootjes en Gloria Patri te bidden, maar dan wel met een speciaal gewijd kruisbeeld in de hand, of tenminste op het lichaam gedragen. En als je dit nu allemaal zo noemt – wat ik voor deze gelegenheid nu eens met opzet doe –, dan wordt meteen duidelijk dat de kruisweg niet alleen te laat de kerk van onze voorouders bereikte om invloed uit te oefenen, maar vooral uit een geheel andere denk- en leefwereld kwam en daardoor weinig kansen kreeg. Zullen we het maar zo laten?

Koenraad Ouwens